

Kelam ve Telaffuz Arasında İki İsim: Buhârî ve Ahmed b. Hanbel

Two Names Between Kalam and Pronunciation: Bukhari and Ahmad b. Hanbal

Sema KORUCU GÜVEN

Dr. Öğretim Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Assist. Prof., Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Hadith

e-posta: semaguven@cumhuriyet.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3622-5407>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Şubat / 5 February 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 1 Mayıs / 1 May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Haziran / June 2025

Atıf / Citation: Korucu Güven, Sema. “Kelam ve Telaffuz Arasında İki İsim: Buhârî ve Ahmed b. Hanbel”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (Haziran 2025), 1-20. <https://doi.org/10.34085/buifd.1633593>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Kelam ve Telaffuz Arasında İki İsim: Buhârî ve Ahmed b. Hanbel

Öz

Ashâbu'l-hadîs Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve yaratılmadığı konusunda ittifak halinde iken Kur'ân kıraatinin yaratılmış olup olmadığı meselesinde birbirlerine muhalefet etmiştir. Ashâbu'l-hadîsin öncüsü olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in bu husustaki görüşleri ise ulema tarafından delil olarak kullanılmıştır. Fakat Kur'ân'ı telaffuz etmeye dair ona atfedilen fikirlerde de ihtilaf görülmektedir. Bu çalışmada evvela lafızla ilgili tartışmaların tarihi seyri açıklanmış ardından Ahmed b. Hanbel'in bu tartışma içerisindeki yeri ile bu mesele hakkında ona nispet edilen iddialar tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Buhârî'nin, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini mesned olarak kullanıp kullanmadığını bulmak amaçlanmıştır. Bunun için Buhârî'nin bir hadis kitabı olan *Câmiu's-Sahih*'te kullandığı bâb başlıkları ve *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde lafız konusuna dair ifadeleri taranarak tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Böylece bu çalışma bir muhaddis olarak Buhârî'nin kelâmî meselelere kayıtsız kalmadığını ve bu durumun eserinin oluşumunda da etkili olduğunu göstermiş olmaktadır. Diğer taraftan bahsi geçen meselede kendi kanaatini desteklemek için Ahmed b. Hanbel'den ne ölçüde etkilendiğini görmek Buhârî'nin özgün tarafını ortaya koyması bakımından önemlidir. Çalışmanın sonucunda Buhârî'nin, Ahmed b. Hanbel'in lafız konusunda kanaat belirtmeyip bu hususta konuşmayı bid'at olarak gördüğünü ancak onun yanlış anlaşıldığına dair beyanları olduğuna dair bulgular elde edilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin kanaatini desteklemek için Ahmed b. Hanbel'in yalnızca bir sözünü kullandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kelâm, Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Lafız.

Abstract

While the Ashab al-hadith were unanimous on the Qur'an being the word of Allah and not created, they disagreed with each other on whether the Qur'anic recitation was created or not. The views of Ahmad b. Hanbal, who is considered to be the pioneer of the Ashab al-hadith, were used as evidence by the scholars. However, there is also disagreement in the ideas attributed to him regarding the pronunciation of the Qur'an. In this study, firstly, the historical course of the debates about the wording was explained, then the place of Ahmad b. Hanbal in this debate and the claims attributed to him about this issue were tried to be determined. Then, it was aimed to find out whether al-Bukhari used Ahmad b. Hanbal's views as a basis. For this purpose, the inductive method was used by scanning the titles of the chapters in al-Bukhari's hadith book, *al-Jami al-Sahih*, and his statements on the subject of wording in his book, *Halku ef'ali al-ibad*. Thus, this study shows that al-Bukhari, as a muhaddith, was not indifferent to theological issues and that this was also effective in the formation of his work. On the other hand, it is important to see to what extent he was influenced by Ahmad b. Hanbal in order to support his own opinion on the aforementioned issue in order to reveal al-Bukhari's originality. At the end of the study, it was found that al-Bukhari stated that Ahmad b. Hanbal did not express an opinion on the wording and considered it a bid'ah to speak about it, but that he was misunderstood. It was also found that al-Bukhari used only one of Ahmad b. Hanbal's sayings to support his opinion.

Keywords: Hadith, Kalam, Bukhari, Ahmad b. Hanbal, Lafz.

Giriş

Halku'l-Kur'ân, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair hicrî ikinci asrın başlarında Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) tarafından ortaya atılıp Cehm b. Safvân (öl.128/745) ile yaygınlık kazanan tartışmaların genel adıdır.¹ Allah'ın kelâm sıfatı ile alakalı olarak tartışılan bu konunun bir parçası da Ashâbu'l-hadîsin birbirlerini tekfir etmesine dahi sebep olan² Kur'ân'ın telaffuzu hakkındaki ihtilâflardır. Ashâbu'l-hadîs Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve yaratılmadığı konusunda ittifak halindeyken Kur'ân kıraatinin/tilâvetinin yaratılmış olup olmadığı konusunda birbirlerine muhalefet etmiştir. Döneminde Ashâbu'l-hadîsin öncüsü olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) de bu tartışmaların mihenk taşı olarak görülmüştür. Dolayısıyla hadis uleması fikirlerinin kabulü için Ahmed b. Hanbel'in adı ile istidlal etmişlerdir.³ Bu araştırma öncelikle en güvenilir hadis kitaplarından biri olarak kabul edilen *el-Câmiu's-Sahîh*'in müellifi Buhârî'nin (öl. 256/870) lafız konusundaki tavrını metodolojik bir çerçevede analiz etmeyi ve onun Ahmed b. Hanbel ile olan fikrî ilişkisini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca binaen makalede öncelikle lafız meselesinin farklı yaklaşımlarını sistematik olarak ele alacak ardından Buhârî'nin bu konudaki görüşlerinin kelâmî bir bağlama oturtulup oturtulamayacağı tartışılacaktır. Bununla birlikte Kur'ân'ı telaffuz etmekle ilgili Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen iddialar da tespit edilmeye çalışılacaktır.

Elinizdeki çalışma, Mihne hadisesi ile uzunca bir süre gerek ulemanın gerekse hulefanın gündemini fazlası ile meşgul eden halku'l-Kur'ân tartışmalarının Ahmed b. Hanbel'i Ashâbu'l-hadîsin sembol ismi haline getirip getirmediğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'inin bâb başlıkları ile kelâmî meseleleri de işleyerek Ashâbu'l-hadîsin genel tavrına muhalif davranıp davranmadığı görülecektir. Ayrıca Buhârî'nin eserinin oluşumunda dönemin fikrî mülâhazalarının etkisi de aşikâr olacaktır.

Araştırmanın amacını gerçekleştirmek ve önemini ortaya koymak için Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin Kur'ân'ın telaffuzu hakkındaki söylemlerini karşılaştırmak gerekmektedir. Dolayısı ile araştırma yöntemi olarak kaynak taraması ve karşılaştırma metotları kullanılacaktır. Daha sonra elde edilen bulgularla tümevarım yöntemi tercih edilecektir. Araştırma için taranan literatür içerisinde ilk olarak Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*⁴ ve *Kitâbü'l-îmân*⁵ adlı eserleri ile Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-ibâd*⁶ ve *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Kitâbü't-Tevhîd bölümlerine bakılacaktır.

¹ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmmî (Kâhire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010/1431), 192-193; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985/1405), 46-47. Bu görüşün Beyân b. Sem'ân veya Mugîre b. Saîd el-İclî tarafından ortaya atıldığına dair bilgiler için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.

² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 43.

³ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 45; Christopher Melchert, "Ahmed b. Hanbel ve Kur'ân", çev. Hikmet Koçyiğit, *Marife* 13/3 (2013), 191.

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (Riyâd: Dâru's-Sebât, 2003/1424).

⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, "el-îmân", *el-Medhal ile'l-câmi'i fi kütübü'l-îmâi ve'r-reddi ale'l-Mürchie*, nşr. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân (Cidde: Dâru'l-Evrâki's- Sekâfiyye, 2017/1438).

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fehîd (b.y: y.y, ts).

Görebildiğimiz kadarıyla literatürde Buhârî'nin lafız konusundaki tutumunu Ahmed b. Hanbel cephesinden inceleyen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konuda Christopher Melchert, sünnî düşüncenin teşekkülü üzerine yaptığı çalışmalarda Ahmed b. Hanbel'in lafız konusundaki tutumuna değinmektedir.⁷ Serdar Demirel'in *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'ân Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi* adlı eserinde araştırmamızda ele aldığımız konu Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Kitâbü't-Tevhîd bölümünden örneklerle ele alınmıştır.⁸ Ancak bu çalışmalarda Ahmed b. Hanbel'in itikadî fikirlerinin Buhârî üzerinde bir etkisi olup olmadığı üzerine bir tespit yapılmamıştır. Bayram Çınar ise Buhârî'nin *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserini Halku'l-Kur'an bağlamında değerlendirdiği araştırmasında bahsi geçen eserden nakillerde bulunmuştur. Yazar bu nakillerde Buhârî'nin öncelikle Cehmiyye'yi tenkit ettiğini ardından Ehl-i Hadis'e yönelik eleştirilerini sunduğunu söylemiştir.⁹ Rabia Zahide Temiz de Buhârî'nin *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserini incelemiş ve bu araştırmasında lafız meselesine genel olarak değinmiştir.¹⁰ Abdullah Topçu, tarafından hazırlanan *Buhârî'nin İtikadî Görüşleri* adlı yüksek lisans tezinde ise araştırmamıza konu olan mesele Buhârî'nin itikadî görüşlerinin ele alındığı bölümde "Halku'l-Kur'ân" başlığı altında değerlendirilmiştir.¹¹ Bu çalışmalarda Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin husûsen ele alınmaması ve Ahmed b. Hanbel'in Buhârî ile mukayese edilmemesi elinizdeki çalışmayı farklı kılmaktadır. Ayrıca bu araştırma Buhârî gibi meşhur bir muhaddisin kelâmî bir meseleyi ne şekilde incelediğini ve döneminin itikadî bir meselesindeki özgün tavrını ortaya koymaktadır.

Araştırmanın konusu ilk olarak Kur'ân telaffuzu hakkındaki tartışmaların arka planı izah edilerek açıklanacaktır. Zira Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi (Halku'l-Kur'ân), erken dönem İslam düşüncesinin en önemli tartışmalarından biri olmuştur. Bu mesele yalnızca kelâmî bir tartışma değil, aynı zamanda siyasi otoritenin dini doktrinler üzerindeki etkisini gösteren önemli bir olay olan Mihne sürecinin de merkezinde yer almıştır. İkinci olarak bu konuda Ahmed b. Hanbel'e atfedilen iddialar üzerinde durulacaktır. Bu izahlar betimleyici (deskriptif) anlatımla yapılacaktır. Son olarak Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'e yöneltilen iddialar karşısındaki tavrını görmek için onun bu meseleyi eserlerinde nasıl işlediği incelenecektir. Böylece Buhârî'nin hadis metodolojisi ile kelâmî meseleler arasında kurduğu bağ görülmüş olacaktır.

1.Halku'l-Kur'ân Meselesinin Arka Planı

Halku'l-Kur'ân meselesinin esasında hicrî ikinci asırda ortaya çıktığı söylenmiştir. Ancak bahsi geçen mesele hakkındaki tartışmalar sonraki asırlarda daha fazla gündem olmuştur. Çünkü dönemin halifeleri, halku'l-Kur'ân'a dair konuların uluorta dile getirilmesine müsaade etmemiştir. Nitekim bu halifelerden Hârûnürreşîd (170-193/786/809), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 218/833) hakkında: "Bişr'in,

⁷ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık*, der. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

⁸ Serdar Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'ân Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 144-150.

⁹ Bayram Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eserinin Halku'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Aralık 2020), 203-249.

¹⁰ Rabia Zahide Temiz, "Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed Bin İsmail El-Buhârî ve Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (Haziran 2015), 115-142.

¹¹ Abdullah Topçu, *Buhârî'nin İtikadî Görüşleri* (İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 133.

Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair sözleri kulağıma geldi. Allah'a yemin olsun ki eğer ele geçirirsem onu, şimdiye kadar hiç görülmemiş bir şekilde öldüreceğim.”¹² demiştir. Bu dönemde Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair söylemlerin ayrıntılı bir şekilde tartışılmadığını Beyhakî, İbn Adî'nin “Ashâbın Kur'ân hakkında daldıkları bilinmemektedir.” sözlerini izah ederken: “Derim ki: (İbn Adî) Bu sözleri ile birinci ve ikinci nesil arasında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri süren kimsenin ortaya çıkmadığını, dolayısıyla böyle bir şeye tepki göstermeye gerek olmadığını kastetmiştir. Onlardan 'bu lafız ile mahlûk değildir' ibaresi hiçbir şekilde sabit olmamıştır. Fakat onların Kur'ân-ı Kerîm'i Allah'a izafe ettikleri ve onun Allah kelâmı olduğunu belirterek Kur'ân'ı yücelttikleri sabittir.”¹³ şeklindeki ifadelerinden de anlamak mümkündür.

Abbâsî halifesi Me'mûn'un (198-218/813-833) hilâfet koltuğuna geçmesinin ardından hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında fikirleri sebebi ile gizlenerek yaşamak zorunda kalan ve Mu'tezilî kimliği ile tanınan Bîşr b. Gıyâs el- Merîsî (öl. 217/832)¹⁴ başta olmak üzere Bîşr b. Mu'temir (öl. 210/825), Sümâme b. Eşres (öl. 213/828) gibi isimler Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu her zaman ve zeminde rahatlıkla dile getirmiştir.¹⁵ Zira Halife Me'mûn *Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu* devletin resmî inancı olarak ilan etmiştir.¹⁶ Me'mûn'un (öl. 218/833) mektubu ile başlayan bu süreçte âlimler, halku'l-Kurân konusunda sorgulamaya tabi tutulur. *Mihne* adı verilen bu dönemde hadisçilerden ilk olarak yedi kişi seçilir ve Me'mûn'un huzurunda imtihan edilir.¹⁷ Bu muhaddisler Me'mûn'un “Kur'ân mahlûk mudur?” sorusuna “Kur'ân mahlûktur.” cevabını verir. Bahsi geçen âlimler Bağdat'a döndüklerinde de Vali İshâk b. İbrâhim'in huzurunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul eder. Bu olaya orada bulunan birçok muhaddis ve fakîh de şahit olur.¹⁸ Me'mûn, ikinci bir mektup yazarak otuz kadar ismin daha sorgulanmasını emreder.¹⁹ Bunlar arasında İbn Uleyye (öl. 193/809), Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821), Affân b. Müslim (öl. 220/835), Ali b. el-Medîni (öl. 234/848-49), Kuteybe b. Saîd (öl. 240/855) gibi dönemin meşhur muhaddisleri de yer almaktadır. Sorgulanan âlimlerden Muhammed b. Nûh (öl. 218/833), Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî (öl. 235/849), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Hasan b. Hammâd es-Secâde (öl. 241/855) haricindekiler Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul ettiğini söyler. Bu dört âlim, Vali İshâk b. İbrâhim tarafından zincire vurularak yeniden sorgulanır. Secâde ve Kavârîrî baskı ve tehditlere daha fazla dayanamayarak Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul eder. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh kendilerine dayatılan fikre olumlu yanıt vermeyince zincire vurularak Halife Me'mûn'un bulunduğu Tarsus'a gönderilir.²⁰ Onlar yolda iken halifenin ölmesi üzerine Bağdat'a

¹² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru'l-Hicr, 1409), 416.

¹³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi, *Muhtasaru'l-Uluvv li'l-Âliyyi'l-Azîm*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009), 199.

¹⁴ Ahmet Saim Kılavuz, “Bîşr b. Gıyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/220.

¹⁵ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 110.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (b.y.: Dâru'l-Me'ârif, 1967/1387), 8/619; İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağrakça vd. (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 6/353.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 8/634.

¹⁸ Taberî, *Târîh*, 8/634.

¹⁹ İsimler için bk. Taberî, *Târîh*, 8/637.

²⁰ Taberî, *Târîh*, 8/644-645.

geri dönerler. Dönüş yolunda Muhammed b. Nûh vefat eder. Ahmed b. Hanbel ise Bağdat'a vardığında hapsedilir.²¹

Me'mûn'un ardından tahta geçen Mu'tasım (öl. 227/842) Mihne uygulamalarını devam ettirir. Bu dönemde İbn Ebû Du'âd'ın (öl. 240/854) öncülüğünde, halku'l-Kur'ân ve rü'yettullah gibi kelâmî konularla ilgili dayatmalar devlet politikası olarak sürdürülür.²² Öyle ki vilayetlere gönderilen genelgelerle Mu'tezile'ye atfedilen bu konuların çocukların gittiği mekteplerde işlenmesi emredilir.²³ Yine Mu'tasım'ın hilâfeti süresince Ahmed b. Hanbel ve Nuaym b. Hammâd (öl. 229/843) başta olmak üzere birçok kişi halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeleri için baskı ve şiddet görür.²⁴ Fakat Mu'tasım'ın hilâfetinin son demlerinde halkın tepkisi sebebiyle bu baskı ve şiddet politikalarını hafiflettiği nakledilir. Hatta Ahmed b. Hanbel zindandan çıkarılır ve ev hapsine gönderilir.²⁵

Mu'tasım'ından sonra halife olan Vâsık (öl. 232/847), Ahmed b. Nasr'ın (ö. 231/846) isyanından sonra gönderdiği emirnamelerle Mihne'nin hükümrânlığı altındaki tüm topraklarda uygulanmasını ister. Bu sebeple onun dönemi Mihne'nin, hilâfetin farklı bölgelerinde en yaygın şekilde uygulandığı zaman olmuştur.²⁶ Öyle ki dönemin Mısır valisi camilere: "Mahlûk olan Kur'ân'ın Rabbi olan Allah'tan başka ilah yoktur." ibaresini yazdırır.²⁷ Mütevekkil (öl. 247/861) dönemine gelindiğinde Mihne sona erer ve Ehl-i Hadis güç kazanmaya başlar. Ahmed b. Hanbel, Bağdat'tan Sâmerrâ'ya davet edilir ve kendisine ikramlarda bulunulur. Halife, Ahmed b. Hanbel'e danışmadan herhangi bir atama yapmaz.²⁸

Hicrî ikinci asrın ortalarında halku'l-Kur'ân tartışmalarının bir parçası olarak lafız meselesinin de âlimler arasında konuşulduğu görülmektedir. "Kur'ân mahlûk değildir fakat onu telaffuz etmek ve okumak mahlûktur." şeklindeki söylemlerin ilk defa Ebû Ali el-Kerâbisî (öl. 248/862)²⁹ tarafından ifade edildiği belirtilmektedir.³⁰ Buhârî'nin de katıldığı bu kanaat, sahiplerine zarar vermiştir. Nitekim rivayete göre Buhârî, Nîşâbur'a varınca kendisine büyük rağbet gösterilir. Nîşâbur'un meşhur muhaddislerinden Muhammed b. Yahya ez-Zühî (öl. 258/872) halkı Buhârî'den hadis dinlemeleri için

²¹ Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Nağş (b.y.: y.y., 1983/1403), 11.

²² Hanbel b. İshâk, *Mihne*, 42-43.

²³ Muhammed Abîd el-Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller - İbn Hanbel Mihnesi - İbn Rüşd'ün Çilesi*, çev. Numan Konaklı (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 81.

²⁴ Hanbel b. İshâk, *Mihne*, 12, 43-44.

²⁵ Hanbel b. İshâk, *Mihne*, 60-61.

²⁶ Hanbel b. İshâk, *Mihne*, 69.

²⁷ Hanbel b. İshâk, *Mihne*, 14.

²⁸ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Me'ârif 1991/1412), 10/316-317; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 211-212; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), 66-71.

²⁹ Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının el-Kerâbisî'ye yönelik eleştirileri için bk. İsa Koç, "Hanbelilik İle Küllâbîlik Arasındaki İlişki", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Aralık 2020), 515-520.

³⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403), 11/288-290. Ancak bu konuda daha önceki dönem âlimlerinden Ebû Hanîfe'nin de ifadeleri bulunmaktadır. O, bu konuda şunları söylemektedir: "Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur, fakat Kur'ân mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Mûsâ ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblis'ten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelimasıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, fakat Mûsâ'nın ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelâmı olup kadîm ve ezelidir." Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fikhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 53.

teşvik eder. Fakat talebelerini, ona halku'l-Kur'ân'la ilgili soru sormamaları konusunda tembihler.³¹ Ancak Buhârî'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediğine dair iddialar ortaya atılır. Onun kanaatini öğrenmek isteyenler Buhârî'ye bu konudaki fikrini sorarlar. Buhârî, "Kur'ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir; ancak kulların fiilleri (Kur'ân'ı okuyuşları) mahlûktur, bu konuda soru sormak ise bid'attır."³² sözleri ile düşüncesini ifade eder. Onun bu sözleri üzerine mecliste bulunanlar kendisini protesto ederek orayı terk eder.³³ Zührlî, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen birinin küfre düştüğünü ifade ederken bir yandan da Kur'ân'ın değil de onu telaffuz etmenin yaratılmış olduğunu söylemenin yahut bu Kur'ân'ın mahlûk olduğu tevakkuf etmenin (sessiz kalmanın) küfre benzediğini söyler. Dahası bu şekilde düşünenlerin bid'atçı olduğunu, bu kişilerle asla bir mecliste oturulamayacağını ve konuşulamayacağını ve artık Buhârî'nin yanına gidenlerin de töhmet altında kalacağını dillendirir.³⁴ Bu olayın ardından Zührlî, Buhârî'nin Nişâbur'u terk etmesini istemiş ve diğer beldelere mektuplar yazarak onun halku'l-Kur'ân'la ilgili görüşleri sebebiyle aleyhine kampanya başlatmıştır. Bu mektuplar sebebiyle Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) ve Ebû Zür'a er-Râzî (öl. 264/878) Buhârî'den hadis rivayetini bırakmışlardır.³⁵

el-Kerâbisî ise kulun kendi fiili olduğu için tilâvetin mahlûk olduğu düşüncesindedir. Bu sebeple o, Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarınca mübtedî' olmakla itham edilmektedir. Durum el-Kerâbisî'ye söylendiğinde: "Bu genci ne yapalım bilmiyoruz. 'Kur'ân mahlûktur.' desek 'bid'at.', '(Kur'ân mahlûk) değildir.' desek yine bid'at diyor."³⁶ sözleri ile o, içinde bulunduğu durumdan şikâyetçi olmuştur. el-Kerâbisî ve Buhârî gibi Kur'ân okuyan kişinin tilâvetinin mahlûk olduğunu söyleyenler hicrî üçüncü asırda *Lafziyye*'den olmakla itham edilmiştir.³⁷ Ahmed b. Hanbel'e göre ise Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen kimse Cehmî'dir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemeksizin ona Allah kelâmı diyen kimse ise tevakkuf etmiş olur. Kur'ân'ı telaffuz etmenin mahlûk olduğunu ifade eden ise bid'atçidir.

³¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 2/352.

³² Hatîb, *Târîh*, 2/352; Zehebî, *Siyer*, 12/454; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dımaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-Âlemiyye 2013/1424), 2/552; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/369.

³³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/551-552; A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/369.

³⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/353-354; Zehebî, *Siyer*, 12/456; Mehmet Emin Özafşar, "Zührlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/543.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, 12/464; Özafşar, "Zührlî", 44/543. Mihne döneminde Ehl-i Hadis arasındaki ayrışmalarla ilgili daha fazla örnek için bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'ân Meselesi, Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972), 307-321; Hamdi Türkoğlu, "Zührlî ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması", *Ekev Akademi Dergisi* 24/83 (2020), 412.

³⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmî, 1327), 2/361; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/544.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/48.

2. Lafız Konusunda Ahmed b. Hanbel'e İsnad Edilen Görüşler: Kesin Red ve Sessizlik

Ahmed b. Hanbel bid'atler, bid'atçiler, kelâm ve kelâmcılar hakkındaki reddiyeleri ve sert tavırları ile bilenen bir kimsedir.³⁸ Lafız konusunda da kendisinden birçok nakil yapılmıştır. Bu rivayetlerden birinde oğlu Sâlih babası Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini söylemektedir:

“Cehmiyye üç sınıftır: Bir fırka ‘Kur’ân mahlûktur.’ der. Bir fırka ‘Kur’ân Allah’ın kelâmı’dır.’ der susar. Bir fırka da ‘Bizim Kur’ân’ı telaffuzumuz mahlûktur.’ Babam daha sonra dedi ki: ‘Ne vâkîfînin ne de lafızînin arkasında namaz kılınır.’”³⁹

Ahmed b. Hanbel'in bahsettiği ikinci grup “Kur’ân Allah kelâmıdır.” deyip susanlardır. Bu kimseler hakkında delil olmayan bir hususta konuşmak istemedikleri için “Kur’ân mahlûktur da demeyiz, değildir de demeyiz.” diyenler yani *vâkîfî*dir. Ahmed b. Hanbel'in bahsettiği üçüncü grup ise “Bizim okuduğumuz Kur’ân mahlûktur.” yani “lafzımız mahlûktur” diyen *lafızıyyî*dir.⁴⁰

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) *Sarîhu's-Sünne*'de şunları söylemiştir:

“Kulların Kur’ân’ı telaffuz etmeleri hakkında söylenecek söze gelince bu konuda bir sahâbîden ya da tâbîiden rivâyet geldiğini bilmiyoruz. Ancak söylediği sözü yeterli ve şifâ olan, kendisine uyulduğu takdirde rüşde ve hidâyete ulaşılan, sözü nezdimizde önceki imamların sözünün mesâbesinde bulunan ve kendisinden râzı olunan imam Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel'den gelen bir rivâyet vardır. Allah ona rahmet etsin ve ondan râzı olsun. Bana Ebû İsmâîl et-Tirmizî tahdis etti, dedi ki: “Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel'i şöyle derken işittim: ‘Lafızıyye Cehmiyye’ dendir. Allah: ‘Allah’ın kelâmını işitinceye kadar...’⁴¹ buyurmaktadır. Kişi kimden işitecektir?’ Ayrıca ashâbımızdan isimlerini hatırlayamadığım bir topluluk Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini söylemektedir: ‘Kim Kur’ân’ı telaffuz etmem mahlûktur.’ derse Cehmî’dir. Kim ‘Mahlûk değildir.’ derse o da bid’atçidir.’ Bizce bu hususta onun sözünün üstüne söz söylemek câiz değildir. Çünkü bu meselede bizim ondan başka uyduğumuz bir imamımız yoktur. Onun sözü kâti ve ikna edicidir. O kendisine uyulan imamdır. Allah ona rahmet etsin ve ondan râzı olsun.”⁴²

Taberî'nin Ahmed b. Hanbel için dile getirdiği bu övgü dolu ifadeleri dönemin sosyo-politik ortamı ile değerlendirmek gerekir. Zira Mihne'den sonra dönemin sembol ismi haline gelen Ahmed b. Hanbel'in taraftarları kendileri gibi düşünmeyenlere çeşitli ithamlarda bulunarak baskı ve şiddet

³⁸ Zehebî, *Siyer*, 11/288-297.

³⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/289.

⁴⁰ Benzeri ifadeler için bk. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî (Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1986/1406), 160-162, 173; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hamîd el-Fıkî (Kâhire: Matba'atü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 1/21-29, 165, 172, 414; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 211-214.

⁴¹ et-Tevbe 9/6.

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Sarîhu's-sünne*, thk. Bedr b. Yûsuf el-Ma'tûk (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 2005/1426), 37-38.

uygulamıştır.⁴³ Taberî de bu baskı ve ithamlara maruz kalan isimlerdendir.⁴⁴ Rivayete göre Ahmed b. Hanbel taraftarları Taberî'ye Allah'ın Hz. Peygamber'i arşa oturtmasıyla ilgili hadisi nasıl yorumladığını sorar. Taberî, Hz. Peygamber'in arşa oturtulmasının mümkün olmadığını dile getirir. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel taraftarları Taberî'ye saldırır. Olaydan sonra evine çekilen Taberî, Ahmed b. Hanbel taraftarlarından özür dilediği eseri *Sarîhu's-Sünne*'yi yazıp, eserinde Ahmed b. Hanbel'i ve onun itikadını över.⁴⁵ Dolayısıyla Taberî'nin yukarıdaki ifadelerini objektif bir tavır olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Başka bir rivayette ise "İman yaratılmıştır." diyen kimse ile ilgili kanaati Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda sinirlenir ve "Bu adam Cehmî'dir. Bu mesele de Lafziyye'nin ortaya attığı bir meseledir. Ondan en sert şekilde sakındırın."⁴⁶ şeklinde cevap verir.

Ahmed b. Hanbel'e atfedilen bu ifadeleri kendi eseri olarak görebileceğimiz *er-Red* ve *el-İmân*'da bulamadık. Dolayısı ile bu ifadelerin ona ait olmadığı iddia edilebileceği gibi onun sözlerinin yanlış anlaşıldığını söylemek de mümkündür. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in, Kur'an'ı telaffuz etmenin veya yazmanın mahlûk olmadığı ile ilgili kanaat belirtmeyip bu konuda konuşmanın bid'at olduğunu anlatmak istediği fakat onun sözlerinin farklı anlaşıldığı söylenmiştir.⁴⁷ Bu durumu Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde şöyle izah etmektedir:

"Muhtemelen onun mezhebinin inceliklerini anlamamışlar. Tam aksine İmam Ahmed ile ilim ehlinde Allah kelâmının mahlûk olmadığı, onun dışındakilerin mahlûk olduğu görüşü maruftur. Üstelik onlar anlaşılması zor olan şeyleri araştırıp incelemeyi de hoş görmemişlerdir. Hakkında bilgi bulunan Resûlullah'ın açıkladığı konular dışında kelâmîcılarla tartışmaya girmekten kaçınmışlardır."⁴⁸

Buhârî her ne kadar Ahmed b. Hanbel'in de kendisi gibi düşündüğünü söylemek istedi ve "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir ancak kulların fiilleri (Kur'an'ı okuyuşları) mahlûktur, bu konuda soru sormak ise bid'attır."⁴⁹ dedi ise de sözleri bid'at kabul edilmiş ve Nîşâbur'u terk etmek zorunda kalmıştır.

Zehebî ise bu yanlış anlaşılmayı şöyle izah eder:

"Derim ki: 'Ebû Abdillâh hakkında onun şöyle dediği sabit olmuştur: 'Kim benim Kur'an okuyuşum mahlûk değildir derse bid'atçıdır. Yine kim benim Kur'an okuyuşum mahlûktur derse Cehmî'dir.' Allâh ona rahmet etsin, o bu iki cümleyi de

⁴³ Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 171.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2450-2451.

⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2450-2451; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/315.

⁴⁶ Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl el-İsfahânî, "el-Hucce fi beyânî'l-mahacce ve şerhi akîdeti ehli's-sünne", *el-Medhal ile'l-câmi'i fi kütübi'l-îmâi ve'r-reddi ale'l-Mürce*, nşr. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Âlu Hamdân (Cidde: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye, 2017/1438), 2/682.

⁴⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 28; İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 45; Yavuz, "Lafziyye", 27/48.

⁴⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 28.

⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/352; Zehebî, *Siyer*, 12/454; İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, 2/552; A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", 369.

söylemezdi. Bazen bu konuya açıklık getirerek şöyle derdi: ‘Her kim Kur’ân’ın bizzat kendisini kastederek ‘Benim Kur’ân okuyuşum mahlûktur.’ derse o Cehmî’dir.”⁵⁰

İbn Kuteybe de bu konuda Ahmed b. Hanbel’den farklı rivâyetler geldiğini ve her bir fırkanın onun kendilerinden olduğunu iddia edip ondan bir nakil aktardığını ifade etmektedir. O, Ahmed b. Hanbel’in: “Kim kıraatin yaratılmış olduğunu söylerse Cehmî’dir. Cehmî de kâfirdir. Kim de kıraatin yaratılmamış olduğunu söylerse bid’atçidir ve her bid’at ateştedir.” şeklinde sözleri bulunduğu iddiasını yalanlamaktadır.⁵¹

Kur’ân ve *mahlûk* kelimelerini aynı cümle içerisinde kullanmanın Cehmiyye’ye güç kazandıracağı düşüncesi ile Ahmed b. Hanbel’in lafızcı söylemlere şiddetle karşı çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel bu söylemlerin bid’at olduğunu belirtmiş ve böyle düşünenleri de Cehmiyye’den olmakla itham etmiştir. Zira Ahmed b. Hanbel sünneti müdafaa etmek için bile olsa kelâmî bir tartışmaya girilmesini ve kelâmcılara onların ıstıhalarıyla cevap verilmesini hoş karşılamamıştır. Zaten Ahmed b. Hanbel’in kendisi de Mihne’ye maruz kaldığında halku’l-Kur’ân’la ilgili sorgulamalara sadece ayet ve hadislerden cevaplar vermiştir.⁵² O, bu sorgulamalarda bir ara konunun cisim ve araz meselesine kadar geldiğini söylemiştir.⁵³ Bu sebeple onun kelâmcılara gösterdiği tepki dönemindeki tartışmalarla birlikte değerlendirildiğinde tutarlıdır. Neticede Mihne döneminin ardından Ahmed b. Hanbel’i (öl. 241/855) ve onun halku’l-Kur’ân’la ilgili söylemlerini desteklemek bir muhaddisin sigortası gibidir. Ahmed b. Hanbel’in sözlerinin yanlış anlaşıldığını söyleyenler de onun adını kendisini haklı çıkarmak için kullanmıştır. Bu noktada âlimlerin bid’atler karşısındaki tavırları lafız meselesine yaklaşımlarında etkili olmuştur. Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel halkı bid’atlerden uzak tutmak için lafız ve vakıf söylemlerine tepki göstermektedir. Ancak bid’atlerle bu şekilde mücadele edilemeyeceği Buhârî ve onun gibi düşünen ulemanın savunusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Buhârî’nin Savunusu: Lafız Ayrımı Üzerinden Orta Yol

Hadis ve kelâm ilmi, erken dönem İslam düşüncesinde zaman zaman kesişen ancak çoğu zaman farklı epistemolojik yaklaşımlara sahip iki disiplindir. Hadisçiler, Kur’ân ve sünnete sıkı sıkıya bağlı kalırken, kelâmcılar akıl yürütme ve tevil yöntemleriyle İslam inancını sistematize etmeye çalışmışlardır. Ayrıca muhaddislerin genel olarak kelâmî meseleleri bid’at nevinden tartışmalar olarak gördüğü bilinmektedir. Ancak muhaddislerin bir kısmı bid’atler hususunda susmanın bir çözüm olmadığını düşündükleri için bu meselelere cevap verilmesi gerektiği kanaatindeydi. Nitekim Buhârî’nin çağdaşı İbn Kuteybe bu konuda şunları söylemektedir:

“Ben bu fırkalar içinde özür sahibi olmaya, bu fitne vukû bulduktan sonra konuşmamayı ve bilmezlikten gelmeyi tavsiye edenler kadar uzak bir fırka görmedim. Zira bunun tavsiye edilmesi ancak mesele palazlanmadan ve kin

⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 11/288.

⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-lafz*, 45-47.

⁵² Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbâne an şer’iati’l-fırakı’n-nâciye ve mücânebeti’l-fırakı’l-mezmûme*, thk. Yûsuf b. Abdillâh b. Yûsuf el-Vâbil (Riyâd: Dâru’r-Râye, 1418), 6/249-269.

⁵³ Zehebî, *Siyer*, 11/262.

beslemeye başlanmadan önce câizdir. Dinle ilgili olan, bu derece yayılmış ve her tarafı sarmış bir mesele hakkında hiçbir söz söylememeye katlanmak insanların tabiatında mevcut olan bir haslet değildir. İnsanların akıllıları dillerini tutsa bile cahilleri konuşmadan duramaz. Diller kıpırdamasa bile kalpler huzur bulmaz. Bu fırkadan olanlar için önceki âlimlerde güzel bir örneklik vardır. Cehm'in ve Ebû Hanîfe'nin Kur'ân hakkında konuşmalarından önce insanlar arasında bu mesele (yani Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi) söz konusu değildi. Böyle bir mesele bilinmiyordu. Bu insanların dile getirdikleri meselelerden değildi. Fakat insanlar âlimlerine koşuşunca âlimleri 'Bu insanların bundan önce ağızlarına almadıkları, hakkında konuşma yükünün altına girmedikleri bir bid'attir.' demediler. Şüpheliyi yakîn ile giderdiler... İnsanlar âlimlere bid'at hakkındaki cehaletlerini gidermek için giderler. Hakkında sünnetin vârid olduğu, öncekilerin konuştuğu bir meseleyi sormak için gitmezler. Bu, hakkında insanların konuşmuş olduğu bir mesele olsaydı zaten âlimlere ihtiyaç kalmazdı... Bâtıl ancak onu gördüğün hâlde hakkında konuşmaktan geri durduğün takdirde güçlenir."⁵⁴

İbn Kuteybe bu sözlerinden sonra her dönemin fikrine danışılan uleması olduğunu söylemektedir. Ona göre zamanında Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek nasıl ki Kur'ân'ın mahlûk olmadığı konusunda görüş beyan etti ise zamanının Ashâbu'l-hadisi de Sevrî ve İbn Uyeyne gibi konuşmalıdır. İbn Kuteybe, Ashâbu'l-hadis bu konudaki görüşlerine katılabileceği gibi gerekirse delil isteyeceğini de ifade etmektedir.⁵⁵

Buhârî ise bid'at konusunda *Kitâbü'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne'*de ilimde gereksiz münakaşalara dalmanın hoş görülmediğine ve dinde bid'at çıkarmanın doğru olmadığına,⁵⁶ bid'at ihdas edenin⁵⁷ ve bid'atçıyı himaye edenin günahkâr olduğuna⁵⁸ dair bâb başlıkları ve bu başlıklar altında rivayet ettiği hadislerle dikkat çekmiştir. Yine o, sözün en güzelinin Allah'ın kitabı, hidâyetin en güzelinin Hz. Peygamber'in hidâyeti ve işlerin en kötüsünün sonradan ortaya çıkanlar olduğunu⁵⁹ naklederek bid'atler konusunda uyarılarda bulunmuştur. Fakat aynı rivayetin devamında Müslim (öl. 261/875) ve İbn Mâce'de (öl. 273/887) "Her bid'at dalâlettir."⁶⁰ ziyadesi bulunurken Nesâî'de (öl. 303/915) "Her sonradan uydurulan şey ise bid'attir. Her bid'at da dalâlettir. Her dalâlette olan ise cehennemliktir."⁶¹ ifadesi mevcuttur. Bid'at konusunda Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Tirmizî (öl. 279/892) ise farklı bir metinde "Sizi sonradan ortaya çıkan işlerden sakındırırım. Çünkü sonradan ortaya çıkan

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 47-51.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 50.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423), "İ'tisâm", 5.

⁵⁷ Buhârî, "İ'tisâm", 15.

⁵⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 6.

⁵⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 2 (No. 7277).

⁶⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Nazr b. Muhammed el-Firyâbî (b.y.: Dâru Tayba, 2006/1427), "Cuma", 43; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), "Mukaddime", 7 (No. 45)

⁶¹ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Râid b. Sabrî (Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2015/1436), "İdeyn", 21 (No. 1560).

her iş bid'attır ve her bid'at dalâlettir.”⁶² şeklinde rivayette bulunmaktadır. Kütüb-i Sitte müelliflerinin hepsinde “Her bid'at dalâlettir.” ifadesi bulunurken Buhârî'nin bunu *Sahîh*'ine almaması düşündürücüdür. O, bu ifade ile gelen rivayetleri kendi şartlarına göre kabul etmemiş olabilir. Öte yandan onun bid'atın her türlüünü kötü görmemesi sebebiyle ilgili rivayetin bu kısmına eserinde yer vermemiş olması da muhtemeldir. Nitekim Buhârî'yi fikhî açıdan oldukça etkileyen Şâfiî (öl. 204/820)⁶³: “Bid'at ikiye ayrılır: Övülmüş ve yerilmiş bid'at. Sünnete uygun olan övülmüştür. Sünnete muhalif olansa yerilmiştir.”⁶⁴ demektedir. Diğer taraftan Buhârî, sünnete bağlılığa dair bir bölüm olarak işlediği *Kitâbü'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne*'de “Peygamber'in (s.a.v.) Cemaatten yani Âlimlerden Ayrılmama Emri” ifadeleri ile -adı icmâ, ittifak yahut icthâd olsun- aldıkları müşterek kararlarla İslâm ümmetini bir arada tutacak olan ilim ehlinde ayrılmamayı tavsiye etmektedir.⁶⁵ Sünneti müdafaa eden kimselerin ilelebet var olacaklarına istinaden “Peygamber'in (s.a.v.): ‘Ümmetinden dâima hak üzere çarpışarak zâhir olacak bir taife hiç eksik olmayacaktır.’ sözü” adında bir bâb başlığı açan Buhârî, hemen akabinde: “Bunlar ehl-i ilmdir.” diyerek hadis metnindeki “taife” kelimesini yorumlamaktadır.⁶⁶ Yine Buhârî “Sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık/ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا”⁶⁷ ve “Hz. Peygamber'in Cemaatten Yani Ehl-i İlimden Ayrılmamayı Emretmesi”⁶⁸ adı ile açtığı bâb başlığında da *cemaat* kelimesini *ehl-i ilm* olarak açıklar. Yine o, *Halku ef'âli'l-ibâd*'de okunan şey ile okuyanın amelinin birbirinden farklı olduğunu izah ederken bu konuya itiraz edenleri ehl-i ilme sormaya davet etmektedir.⁶⁹ Dolayısı ile Buhârî'nin de çağdaşı İbn Kuteybe gibi bid'atlar konusunda sessiz kalmak yerine ilim ehline müracaat edilmesi gerektiği kanaatini haiz olduğu sonucuna varılabilir.

Bu izahattan sonra lafız konusunda ihtilafa sebep olan temel meselenin kıraate yüklenen anlam ve seslerin yaratılmış olup olmadığı konuları etrafında şekillendiği söylenebilir. Dolayısıyla Buhârî'nin bu iki konuyu ne şekilde ele aldığı ve Ahmed b. Hanbel'in ismini bu minvalde nasıl kullandığı bundan sonraki başlıklarda tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.1.Kıraat/Tilâvet ve Kur'ân Farkı

Kıraat/tilâvetin Kur'ân ile ilişkisi konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birinde kıraatin Kur'ân'ın aynısı olduğu söylenmektedir. Çünkü işiten kimse kıraati işitmektedir ve kıraati işiten de Kur'ân'ı işitmektedir. Dolayısı ile bu görüşe göre kim kıraatin yaratılmış olduğunu söylerse Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söylemiş olacaktır. Diğer bir görüşe göre kıraat bir ameldir. Kur'ân ise amel değildir. Yani kıraat bir fiildir ve kulların diğer bütün fiilleri gibi yaratılmıştır, Kur'ân da kıraatten başka bir şeydir. Kıraatin yaratılmış olmadığını söyleyen kulların amellerinin

⁶² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999/1420), “Sünne”, 5 (No. 4607); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî* (b.y.: el-Evkâfu's-Suudiyye, 2000/1421), “İlim”, 16 (No. 2676).

⁶³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kâhire: Matba'atü's-Selefiyye), 13/233; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996/1416), 15/207.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/253.

⁶⁵ Buhârî, “İ'tisâm”, 19.

⁶⁶ Buhârî, “İ'tisâm”, 10.

⁶⁷ el-Bakara 2/143.

⁶⁸ Buhârî, “İ'tisâm”, 19.

⁶⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 68.

yaratılmadığını söylemiş olacaktır. Başka bir görüşe göre de Kur'ân'ı telaffuz etmenin yaratılmış olup olmadığı daha önce insanlar tarafından konuşulmamış bir bid'attir.⁷⁰

Buhârî bu konuda ikinci grup içerisinde değerlendirilebilir. Nitekim o, *Halku ef'âli'l-ibâd*'da Kur'ân okumanın bir amel olduğunu beyan eden nakillerde bulunduktan sonra kıraatin amel olduğunu açıkça dile getirmiştir.⁷¹ Buhârî'nin bu konudaki ifadelerinden birisi şu şekildedir:

“Nebî bazı namazların diğerlerinden daha uzun ve hafif olduğunu, kimisinin kimisine göre kıraat yönünden fazlalık ya da eksiklik gösterdiğini zikretmiştir. Kur'ân'da ise ne ziyade ne de noksanlık mevcuttur. Buna karşılık tilâvetler, çokluk ya da azlıkla, ziyade ya da noksanlıkta birbirlerinden üstün olabilirler. Böyle bir durumda filan hüsnü kıraat ya da redîü kıraat sahibi denir fakat hüsnü Kur'ân ya da redîü Kur'ân denemez. Zira kullara Kur'ân değil ancak kıraat nispet edilir. Kur'ân, Rabbin kelâmı, kıraat ise kulun fiilidir.”⁷²

Dolayısı ile Buhârî, Kur'ân ve kıraati birbirinden ayırmaktadır. Nitekim o, meseleyi şu diyalog üzerinden izah eder:

“Telaffuz ettiğin Kur'ân, Allah kelâmı olduğuna göre, senin telaffuz ettiğin lafız Allah'a rucû eder mi, sorusuna şu cevap verilir: ‘Şayet telaffuz ettiğinden başka bir lafız ise, senin telaffuz ettiğin kavlin nedir? Zira sen “Allah.” diye telaffuz etmekte. Senin kavlin Allah değil ki. Keza Allah'ın sıfatını da “Allah.” kavli ile telaffuz ediyorsun. Yine senin kavlin Allah değildir, sıfattır. Sen mevsufu sıfatlandırmaktasın. Yani vâsıfsın. Allah ise mevsuf olmakla birlikte Allah'ı ondan gayrısının kelâmı ile tavsif eden vâsıf gibidir. Sıfatı ve kelâmı ile mevsuf olan Allah'tır. O halde telaffuz ettiğin sözün ve okuduğun Kur'ân, bunların kıraatten ayrı olduğuna delildir. Nasıl ki “Âsım'ın kıraati ile okudum.” diyorsun fakat senin lafzın ve kelâmın biaynihî Âsım'ın kelâmı değildir. Ancak sen Âsım'ın kıraati üzerine okumaktasındır. Düşünmez misin, şayet Âsım o gün “Okumayacağım.” diye yemin etse sonra sen onun kıraati üzerine okumuş olsan Âsım yeminini bozmuş olmayacak.”⁷³

Bu konuda sahabeden Huzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656): “Ben, filanın kıraati ve falanın kıraati denilmesinden hoşlanmıyorum.” sözlerini nakleden Buhârî, hemen ardından Huzeyfe'nin bu sözü ile “Kur'ân okuyucusunun kıraatinin Kur'ân'dan başka olduğunu beyân etmiş olmaktadır.” şeklinde izahta bulunur.⁷⁴ Bu meseleye dair birçok delil sunan Buhârî, Ahmed b. Hanbel'den de şu nakli yapar:

“Ahmed b. Hanbel dedi ki: “Hamza'nın kıraati hoşuma gitmiyor.” denilirse buna karşılık “Kur'ân hoşuma gitmiyor.” denilemez. Hatta kimileri: “Hamza'nın kıraati

⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 45. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 232-242.

⁷¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 21, 67.

⁷² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 67.

⁷³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 70.

⁷⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 70.

üzere okuyarak namaz kılan, namazını iade etsin.” demiştir. Kimileri de bunu “Bizzat Allah’ın kelâmını işitene dek (hoşuma gitmiyor).” denilmemesi hususunda dikkat çekmişlerdir. Bu sözü söyleyene şu karşılık verilir: Bu hoşlanmama Allah’ın kelâmını işitene kadardır, yoksa senin kelâmını, nağme ve lahinlerini değil.”⁷⁵

Burada Ahmed b. Hanbel de Buhârî de kıraatin hem ameli hem de Kur’ân’ı içine alan bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Zira okuyan kimse Kur’ân okuyabileceği gibi Kur’ân’dan başka bir şey de okuyabilir. Lafız konusundaki kapalılık da esasen buradan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple Buhârî, Ahmed b. Hanbel’in anlaşılmadığını söylemektedir.

3.2.Ses ve Kelâm Farkı

Mu’tezile Allah’ın kelâmının harflerin belli bir düzene girmesi ve seslerin peşi sıra oluşması ile gerçekleştiğini söylemektedir. Bu durumda *kelâm* fiile dönüşür ve yaratılmış olur. Bu konuda Buhârî’nin Mu’tezile’ye cevabı net bir şekilde *Halku ef’âli’l-ibâd*’da görülmektedir. O, “Onların hareket, ses, kazanç ve yazılışları hepsi yaratılmıştır. Kur’ân ise açıkça okunan, mushaflarda sabit, mestur ve yazılmış, kalpleri dolduran, yaratılmamış Allah kelâmıdır.”⁷⁶ diyerek Kur’ân’ın insanlar tarafından telaffuz edilip okunması ve yazılmasının mahlûk olduğunu ifade eder. Fakat hemen akabinde, “Mürekkep, deri ve benzeri şeyler yaratılmıştır. Bunlar üzerine *Allah* yazarsın, senin bu yazın ve kesb ettiğin fiilin yaratılmıştır. Zira Allah’tan başkasının yaptıkları yaratılmıştır.”⁷⁷ diyerek insanın eylemlerinin yaratıcısının Allah olduğunu da hatırlatır. Buhârî *Kitâbü’t-Tevhîd*’de bâb başlığı yaptığı “Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir. Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.”⁷⁸ ayeti için ise şu açıklamalarda bulunur:

“Buna karşılık Cehmiyye ve Muattıla kelâmı konusunda Allah’ın konuşamayacağını, konuşsa da kelâmının yaratılmış olduğunu iddia etmişlerdir. Hatta okunan Kur’ân’ın Allah’ın ilminde yaratılmış olduğunu söylerler. Böylece onlar kulların tilâveti ile okunan şeyin (makrû) arasını ayırmamışlardır.”⁷⁹

Böylece Buhârî, Mu’tezile ve Cehmiyye’nin “Kur’ân mahlûktur” görüşünü çürüten bir teori geliştirerek onların kelâm anlayışına doğrudan bir karşı duruş sergilemiştir. Bununla birlikte o, harf ve ses tartışmalarına “Kur’ân’ın okunması ve okunan şey olarak Kur’ân” olarak bakmaktadır. O, bize bu hususta iki örnek sunar. Birincisi şudur:

“Nebî bir mektup yazdırdı. İçinde *Bismillâhi’r-râhmâni’r-râhîm* yazılı idi. Bu mektubu Kayser’in tercümanı Kayser’e ve dostlarına okudu. Biz kâfirlerin ve kitap ehlinin kıraatlerinin onların amelleri olduğundan şüphe etmiyoruz. Okunana gelince o, Azîz ve Mennân olan Allah’ın kelâmı olup yaratılmış değildir.”⁸⁰

⁷⁵ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 70.

⁷⁶ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 16.

⁷⁷ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 17.

⁷⁸ el-Mülk 67/13, 14; Buhârî, “Tevhîd”, 44.

⁷⁹ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 40.

⁸⁰ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 64.

Böylece Buhârî, Kur'ân tilâvetinin kulların fiillerinden sayıldığını ve kulların fiillerinin de yaratılmış olduğunu söylemektedir. İkinci örnek ise Kur'ân'ı telaffuz etmenin, yazmanın, Kur'ân okunurken çıkan seslerin ve Kur'ân yazılarının dahi mahlûk olmadığını söyleyenlerdir. Buhârî onlara şöyle demektedir:

“Şayet birisi, “Kulun konuştuğu Kur'ân olmazsa namazı da câiz olmaz.” derse ona, “Nebî: ‘Kıraatsiz namaz olmaz.’ buyurmuştur.” diye cevap verilir. Kıraat tilâvettir. Tilâvet ise okunandan başka bir şeydir. Kulun isteğinin Allah'ın kula verdiğinden başka ve kulun sözünün Allah'ın kelâmından başka olması açıklanmış oldu. Kulun isteği dua ve tazarru şeklinde olur. Allah'ın kula verdiği de emir ve icabet şeklinde sadır olur.”⁸¹

Buhârî bu görüşünü Kitâbü't-Tevhid'e “Allah'ın zikrinin emirle kulların zikrinin dua, tazarru, risâlet ve tebliğ ile olduğu”⁸² adını verdiği bâb başlığı ile *el-Câmiu's-Sahîh*'te yansıtmaktadır. Buhârî *Kitâbü't-Tevhid*'de Kur'ân okurken dilini ve dudakları kımlatmasını,⁸³ namazdaki cehrî ve hafî tilâvetini,⁸⁴ kıraatini,⁸⁵ Kur'ân'ı gece ve gündüz okumayı,⁸⁶ Hz. Peygamber'in Allah'tan rivayette bulunmasını⁸⁷ peygamberlerin tebliğ faaliyetlerini,⁸⁸ fâcir ve münafıkların da Kur'ân okuyabilmelerini⁸⁹ kulların fiilleri kabilinden saymıştır.

Buhârî, kıraatte olduğu gibi ses ve Kur'ân'ı birbirinden ayırmıştır. O, bu hususta: “Şayet sen Allah'ın Musa'ya “Muhakkak ki ben senin rabbim”⁹⁰ şeklindeki kelâmını duyurduğu gibi insanlara Allah'ın kelâmını duyurabileceğini iddia edersen kendi kıraatin ile Allah kelâmını ayırmadığın için rablik davası gütmüş olursun.” demektedir. Ardından o, sesin Kur'ân'dan ayrı olduğuna⁹¹ delil saydığı hadisleri⁹² naklettikten sonra Hz. Peygamber'in insanların sesleri, okuyuşları anlayışları, öğrenişleri ve dillerinin birbirinden farklı olduğunu beyan etmektedir. Buhârî, bunların kimisinin kimisinden daha güzel, süslü, hoş sesli, düzgün, hatasız, yüksek, yumuşak ve daha huşûlu olduğunu ifade ederken de sesin yaratılmış olduğunu izaha çalışmaktadır.⁹³ Böylece o, Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân teorisi ile Ehl-i Hadis'in “Kur'ân mahlûk değildir” sözü arasındaki uçurumu kapatan bir formül ile hem hadisçilerin hem de kelâmcıların kabul edebileceği bir orta yol sunmaktadır.

Buhârî'nin kulların seslerinin mahlûk oluşu ile ilgili Ahmed b. Hanbel'den herhangi bir rivayetini bulamadık. Esasında Ahmed b. Hanbel *er-Red'* de Allah'ın konuşacağına dair Cehmiyye'yi

⁸¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 67.

⁸² Buhârî, “Tevhîd”, 39.

⁸³ Buhârî, “Tevhîd”, 43.

⁸⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 44.

⁸⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 47, 48.

⁸⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 45.

⁸⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 50.

⁸⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 46.

⁸⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 57.

⁹⁰ Tâhâ 20/12.

⁹¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 71.

⁹² Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 71-72.

⁹³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 38.

reddeden ifadeleri vardır. Onun burada ayetlerden getirdiği delilleri Buhârî de kullanmıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel *er-Red'* de bu mevzuu tamamen Kur'ân'ın yaratılmadığı üzerine inşa etmektedir. Buna rağmen onun bir yerde, "Dedik ki: 'Ademoğlunun sözleri de mahlûktur. Sizler Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu iddia ederek O'nu yarattıklarına benzettiniz.'"⁹⁴ şeklinde bir ifadesi yer almaktadır. Bu noktada Buhârî'nin bir önceki başlıkta Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân tilâvetine dair yorumunu yeterli gördüğünü söylemek mümkündür. Dolayısı ile Buhârî'nin her görüşünü Ahmed b. Hanbel'e dayandırmayan özgün bir tarafı da bulunmaktadır.

Sonuç

Hicrî üçüncü asırda Ashâbu'l-hadîs Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve yaratılmadığı konusunda icmâ halindedir. Ancak Kur'ân'ı telaffuz etmenin yaratılmış olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu konudaki görüş ayrılıklarında "Kur'ân Allah kelâmıdır." deyip susan ve "Bizim okuduğumuz Kur'ân mahlûktur." diyen iki gruptan bahsedilmektedir. İddialara göre Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını açıkça söylemeyen Vâkıfe ve telaffuz edilen Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ifade eden Lafziyye'yi tekfir etmiş, bunları mübtedi' ve Cehmîyye'den olmakla itham etmiştir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân'ın mahlûk olmadığı fakat onu telaffuz etmenin ve okumanın mahlûk olduğu şeklinde ifadelerde bulunanları bid'at işlemekle itham ettiği de söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ise Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ı telaffuz etmenin veya yazmanın mahlûk olmadığı ile ilgili kanaat belirtmeyip bu konuda konuşmanın bid'at olduğunu anlatmak istemiş ancak onun düşüncesi taraftarlarınca yanlış anlaşılmıştır.

Buhârî lafız meselesini "Kur'ân'ın okunması ve okunan şey olarak Kur'ân" şeklinde tasnif etmektedir. Dolayısıyla o, sesi ve Kur'ân'ı birbirinden ayırmıştır. Yine Buhârî, kıraatin amel olduğunu ve Kur'ân okuyucusunun kıraatinin Kur'ân'dan başka bir şey olduğu ile izah etmiştir. O bu noktada Ahmed b. Hanbel'den bir nakilde bulunarak kendisini desteklemektedir. Buhârî'ye göre Ahmed b. Hanbel de kıraatin hem ameli hem de Kur'ân'ı içine alan bir lafız olduğu görüşündedir. Okuyan kimse Kur'ân okuyabileceği gibi Kur'ân'dan başka bir şey de okuyabileceği için lafız konusunda kapalılık ortaya çıkmaktadır. Bu durum Ahmed b. Hanbel'in yanlış anlaşılmasına sebep olmaktadır. Aslında Ahmed b. Hanbel Allah kelâmının mahlûk olmadığını, onun dışındakilerin mahlûk olduğunu ifade etmiştir. Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'den yaptığı bu nakli onun sahip olduğu toplumsal desteği arkasına alma çabası olarak görmek mümkündür. Zira Buhârî ilgili rivayeti kullanırken Ahmed b. Hanbel'in kendi ile aynı görüşte olduğunu söyleyerek yanlış anlaşıldığını ortaya koyma gayreti göstermektedir.

Buhârî, lafız meselesinde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsemiş ancak bunu daha analitik bir çerçevede ele almıştır. Ahmed b. Hanbel lafız tartışmasına girmeyi reddederken, Buhârî Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ancak lafzının ve kıraatinin mahlûk olduğunu belirterek kelâmî bir ayırım yapmıştır.

Buhârî'nin lafız meselesindeki konumunu daha iyi anlamak için onu bir tipoloji içinde değerlendirmek mümkündür. Üç ihtimal üzerinde durulabilir:

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmîyye*, 139.

1. Tam Bağlılık: Eğer Buhârî, Ahmed b. Hanbel’i tamamen takip etmiş olsaydı, lafız tartışmasına hiç girmemesi gerekirdi. Ancak, Buhârî açıkça 'Kur’ân mahlûk değildir, ama kıraati mahlûktur' diyerek bu tartışmaya dâhil olmuştur.

2. Kısmi Etkileşim: Buhârî, Ahmed b. Hanbel’in halku’l-Kur’ân meselesindeki genel duruşunu paylaşmıştır, ancak lafız ve kıraat ayrımını daha açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu yönüyle, onun düşüncelerinden etkilenmiş ancak bazı noktalarda ondan farklı bir çizgi izlemiştir.

3. Özgün Tavır: Buhârî’nin lafız meselesindeki görüşü, tamamen bağımsız ve yeni bir kelâmî teori olarak değerlendirilebilir mi? Burada kısmi bir özgünlükten bahsedilebilir. Ancak Buhârî, hadisçi kimliğini koruyarak kelâmcılarla doğrudan bir metodolojik tartışmaya girmemiştir. Ancak eserlerinde kelâmî konulara dair hadisleri öne çıkararak dolaylı bir cevap vermiştir. Özellikle, Zührlî ile yaşadığı anlaşmazlık ve halku’l-Kur’ân meselesinde Ehl-i Hadis içinde dahi tepki görmesi, Buhârî’nin bazı açılardan özgün bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Bu yönüyle Buhârî, hadis ve kelâm arasındaki ilişkide bir köprü niteliği taşımaktadır.

Sonuç itibarıyla, Buhârî’nin lafız meselesindeki görüşü, sadece bir hadis meselesi değil, aynı zamanda Ehl-i Hadis’in kelâmî tartışmalara bakışını yeniden şekillendiren bir adım olarak değerlendirilmelidir. Çünkü onun görüşü, hadis ilmi ile kelâm arasındaki gerilimleri yumuşatan ve yeni tartışmalara zemin hazırlayan bir kırılma noktasıdır. Nitekim onun kıraat ve lafız ayrımı, daha sonra Eş’arî kelâmında kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayrımına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Buhârî’nin bu konudaki yaklaşımı, yalnızca hadislerin rivayetiyle ilgili bir mesele değil, İslam düşüncesi içinde metin, dil ve ilahi kelâm arasındaki ilişkinin yeniden ele alınmasını zorunlu kılan bir müdahale olarak görülmelidir.

Araştırmamız esnasında İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim gibi hadis imamlarının kelâmî tartışmalara mesafesinin nasıl değiştiğini, hadisçilerin kelâmî tartışmalara nasıl yaklaştığını ve hadis ile kelâm arasındaki dinamikleri tarihî bağlamda ele alan dört başı mamur bir çalışma görülmemiştir. Bu minvalde kelâm ilminin hadis ilmiyle nasıl etkileşim içinde olduğunu göstererek iki alan arasındaki metodolojik farkları vurgulayan çalışmalar teklif edilmektedir.

Kaynakça

- A'zamî, Muhammed Mustafa. "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*. thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn. Riyâd: Dâru's-Sebât, 2003/1424.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. thk. Fehd b. Süleyman el-Fehîd (b.y: y.y, ts).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423.
- Câbirî, Muhammed Abîd. *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller –İbn Hanbel Mihnesi - İbn Rüşd'ün Çilesi*. çev. Numan Konaklı. İstanbul, Mana Yayınları, 2021.
- Çınar, Bayram. "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'ibâd Adlı Eserinin Halku'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Aralık 2020), 203-249.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd. *Reddû'l-İmâm ed-Dârimî Osmân b. Saîd alâ Bişr el-Merisî*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts..
- Demirel, Serdar. *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999/1420.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. "Halk-ı Kur'an Meselesi, Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri". çev. Mücteba Uğur. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972), 307-321.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. *el-Fikhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hanbel b. İshâk. *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Nağş. b.y.: 1983/1403.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1422/2001.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbâne an şerîati'l-fırakı'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakı'l-mezmûme*, thk. Yûsuf b. Abdillâh b. Yûsuf el-Vâbil. 9 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1418.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. nşr. Muhammed Hamîd el-Fikî. 2 Cilt. Kâhire: Matba'atü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts..
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1327.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî*. thk. Şuayb el-Arnaût. 2 Cilt. Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye 2013/1424.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kâhire: Matba'atü's-Selefiyye, ts..
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Me'ârif, 1991/1412.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts..
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru'l-Hicr, 1409.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İğde, Muhyettin. "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1416.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bışr b. Gıyâs". 6/220-221. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koç, İsa. "Hanbelîlik İle Küllâbîlik Arasındaki İlişki". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Aralık 2020), 503-537. <https://doi.org/10.18403/emakalat.787261>.
- Melchert, Christopher. "Ahmed b. Hanbel ve Kur'ân". çev. Hikmet Koçyiğit. *Marife* (2013), 191-203.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Nazr b. Muhammed el-Firyâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Tayba, 2006/1427.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Râid b. Sabrî. Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2015/1436.
- Özaşar, Mehmet Emin. "Zühli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/543-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliği Tarihi Arka Planı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Sarîhu's-sünne*. thk. Bedr b. Yûsuf el-Ma'tûk. Kuveyt: Dârü'l-Hulefâ, 2005/1426.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim. 11 Cilt. b.y.: Dâru'l-Me'ârif, 1967/1387.
- Temiz, Rabia Zahide. "Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed Bin İsmail El-Buhârî ve Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (Haziran 2015), 115-142.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Câmiu't-Tirmizî*. b.y.: el-Evkâfu's-Suudiyye, 2000/1421.
- Topçu, Abdullah. *Buhârî'nin İtikadî Görüşleri*. İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Türkoğlu, Hamdi. "Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması". *Ekev Akademi Dergisi* 24/83 (2020), 405-426.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Lafziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/48. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts..
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Muhtasaru'l-Uluuv li'l-Aliyyi'l-Azîm*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 29 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403.